

Matthias Theodor Vogt, Zhořelec

Demokracie je také otázkou jazyka

Krátký příspěvek k druhé konferenci

„Demokracie jako hodnota a problém | Demokratie als Wert und Problem“

dne 18. 10. 2012 v areálu Technické univerzity Liberec

věnováno Ernstu-Wolfgangu Böckenfördeovi

Známý teorém Ernsta-Wolfganga Böckenfördea (*1930) hovoří o tom, že demokracie spočívá v předpokladech, které ale nemůže garantovat.¹ Teorém je do té míry kryptický, když nadále nevyovídá, o jaké předpoklady se tu jedná. Dovolte mi dnes dva takové předpoklady prověřit.

Můj generále, plnoletým dnes mne učinils

Jako první předpoklad bych chtěl uvést koncept dospělého občana, jeho schopnost a ochotu převzít odpovědnost za sebe i ostatní. Pojem plnoletosti (něm. die Mündigkeit) „hledati si vlastní svou cestu, její směr“ (Schiller) patří k onomu ústřednímu termínu německých dějin duchovního vývoje, který se dá jen mimořádně těžce přeložit do jiných jazyků. Etymologicky je pojem odvozen od starogermánského slova *mund*, ve významu dozor opatrovníka resp. poručníka (Vogt) svých ‚svěřenců‘, *impuberes* Římského práva. Pojem se stal poté proslulým prostřednictvím Imannaela Kanta (1724 – 1804) a jeho definice osvícenství ve smyslu východiska z nezletilosti, která je zaviněna námi.² Na něj navázal rovněž s velkým úspěchem Theodor Wiesengrund Adorno (1903 – 1969) ve svém díle „*Erziehung zur Mündigkeit*“ (*Výchova k vyspělosti*)³. Název „plnoletost“, který nutně existuje ve všech jazycích, znamená dosažení jednoho stavu (totiž oprávněnosti, po uplynutí jistého počtu let). Na rozdíl od toho znamená pojem „dospělost“ duševní prozes, který vede k dosažení plnoletosti. Tento není samozřejmý. Bez něho je existence nadále možná, ale právě ne ve smyslu občanské hrdosti osvícenství.

Friedrich Schiller (1759 – 1805) zpracoval své studie o Kantovi mimo jiné v díle „Valdštejnova smrt“, v závěrečné části trilogie. Ve druhém výstupu druhého dějství

---

¹ „Svobodomyšlný, sekularizovaný stát žije z předpokladů, které nemůže sám garantovat. V tom spočívá velké riziko, kterému se kvůli svobodě stát vystavil. Na jedné straně může existovat jako svobodomyšlný stát pouze když se svoboda, kterou svým občanům dá, reguluje zevnitř morální substance jednotlivce a homogenity společnosti. Na druhé straně nemůže tyto vnitřní regulační síly sám garantovat, což znamená, s prostředky právní nutnosti a autoritativním příkazem, bez toho aby se vzdal své svobody a – na sekularizované úrovni – spadl zpět do totalitního práva, ze kterého v konfesijních občanských válkách vycházel.“ Böckenförde, Ernst-Wolfgang: z německého originálu *Staat, Gesellschaft, Freiheit (Stát, společnost, svoboda)*. 1976, str. 60.

² „Osvícenství je východiskem člověka z nezletilosti, která je zaviněna jím. Nezletilost je bezmocnost používat svého vlastního rozumu bez vedení někoho jiného. Námi je tato nezletilost zaviněna, pokud její příčiny nespočívají v chybějícím rozumu, ale v rozhodnutí a statečnosti, používat svůj vlastní rozum bez vedení někoho jiného. ‚Sapere aude! Měj odvahu používat svého vlastního rozumu!‘ je také heslem osvícenství. Immanuel Kant: *Odpověď na otázku: Co je osvícenství?* z německého měsíčníku časopisu *Berlinische Monatsschrift*, 1784, 2, str. 481–494.

³ Theodor Wiesengrund Adorno: *Erziehung zur Mündigkeit (Výchova k vyspělosti)*. Přednášky a hovory s Hellmutem Beckerem 1959- 1969. Frankfurt nad Mohanem 1971.

informuje generál Valdštejn mladého Maxe Piccolominiho o tom, že se odvrátí od císaře a přidá se na stranu Švédů. Na to ten druhý:

MAX Můj generále, plnoletým dnes mne učinils.
Po dnešní den jsem byl ušetřen toho,
hledati si vlastní svou cestu, její směr.
Bez podmínky jsem kráčil za tebou. Na tebe jen
jsem pohleděl a zřejmo bylo mi, že nebloudím.
Dnes prvně tebou jsem na sama sebe odkázán a k volbě
tak nutíš mně, kdy mezi tebou mám
se rozhodnout a mezi srdcem svým.

VALDŠTEJN Až podnes osud vždy jen tebe hýčkal,
své povinnosti hravě konat mohls,
i každému své duše popudu se volně vzdáti.
Při všem konání tvé srdce vždycky celé zůstalo
a nerozdělené. To najednou se změnilo a nepřátelsky se
teď cesty rozcházejí. Povinnost zápolí s povinností.

Představitel personalizmu, Jacques Maritain (1882 – 1973), měl na konci jedné pozdější války vyvinout 22 jednotlivých bodů katalogu lidských práv Spojených národů.⁴ Jeho personalismus zase spočívá právě v konceptu občanské plnoletosti, vyvinutém v evropském osvícenství. Při mých pracovních pobytech 1990 v Rusku a Číně jsem musel s údivem vzít na vědomí, že blížít se těmto zemím evropsky-personalistyckým konceptem není možné. Tam kde plnoletý občan není historicky určitelnou účelovou veličinou, se vývoj k demokracii v našem slova smyslu nedá tak snadno podřídit.

Jinak tomu bylo ve střední Evropě: „a k volbě tak nutíš mně, kdy mezi tebou [tedy dosavadním společenským systémem] mám se rozhodnout a mezi srdcem svým“ kde byl 1953 ve Východním Německu, 1956 v Budapešti, 1968 v Praze, 1980 v Gdaňsku a poté 1989/90 po celé střední Evropě, nakonec úspěšně realizovaný úkol vyspělých občanů. Jim dnes vděčíme za naši svobodu a v neposlední řadě za nárůst vědeckých možností.

[Úsudek] – a přece je těžší, zacházeti s ním, než s ostřím nože

Jako druhý předpoklad bych chtěl uvést jazyk. Jazyk konotuje naše vnímání světa. Není jen oblečením či dopravním prostředkem; kdo mluví, jedná. Slova vytvářejí fakta, jazyk normativně sestavuje skutečnost.⁵

Ve stejném výstupu Valdštejnské trilogie, která byla poprvé uvedena 1798/99 tedy v bezprostředním kontextu občanské vyspělosti, vyvinul Schiller originální filozofii jazyka. Stala se známou prostřednictvím citátu „Svět těsný jest, však mozek prostorný“. Tragédie

⁴ Srovnej (a) 26 bodů v díle Maritaina, Jacques: *Les Droits de l'homme et la loi naturelle*, 1942, a (b) *Všeobecná deklarace lidských práv* Organizace spojených národů ze dne 10. prosince 1948.

⁵ Srovnej mimo jiné Trabant: „Jazyk není jen pouhý prostředek k pojmenování myšlenek a sdělení ostatním, jazyk není jen znamení, ale prostředek k vytvoření myšlení, prostředek vytvoření sám sebe a světa, tj. jazyk sám o sobě produkuje myšlení.“ Trabant, Jürgen: z německého originálu *Traditionen Humboldts (Humboldtovy tradice)*. Frankfurt nad Mohanem 1990 str. 38).

inspirovala mj. Wilhelma von Humboldta k jeho takzvanému Valdštejnovu dopisu (září 1800), který poslal z Paříže Schillerovi do Jeny a ve kterém položil základ své významné filozofie jazyka („Tím, že si člověk realitu rozdělí na – svět a myšlenku – si uvědomí sám sebe“).^{6 7}

Schiller dává do kontrastu věcně trojrozměrnou skutečnost, která spočívá v exkluzi („však ve světě, tam jedno za druhým na sebe vráží. Tam, kde pro jedno je místo, druhé musí ustoupit!“) s principem nevyločení mentálně vícerozměrné skutečnosti („Myšlenky klidně leží vedle sebe“). Z té poslední čerpá mládí ale své výrazy a představy. Podle svých představ hodnotí a podle svého měřítko vnímá trojrozměrnou realitu, která však „soudí jen sama sebe“.

VALDŠTEJN *temně svažtí čelo avšak mírní se.*

Je mladost pohotově s úsudkem – a přece je těžší,
zacházeti s ním, než s ostrým nože.

Z horkokrevné hlavy vyvodí lehce soud i o věcech,
jichž nelze změřit. Vidí všechno buď jen hanebným
či velkým, všechno zlým, či dobrým, krásným.

A čím fantastické představy její ověsily si ty matné pojmy,
mladost ráda to hned naváže ku bytostem i věcem.

Svět těsný jest, však mozek prostorný.

Myšlenky klidně leží vedle sebe – však ve světě, tam jedno
za druhým na sebe vráží.

Tam, kde pro jedno je místo,
druhé musí ustoupit!

Nyní přejdu ke svému tvrzení, jazyk může být použit buď k ponížení anebo ke zbavení svéprávnosti. Jazyk moci může být zbraní⁸ a nástrojem represe. 20. století ukazuje různorodé možnosti takového použití jazyka, vzpomeňme si na citlivě vnímanou *Lingua Tertii Imperii*⁹ v dobách nacizmu prostřednictvím romantisty Viktora Klemperera, vzpomeňme si na Stalinovo zacházení s jazykem, pomysleme na zápas o politicky korektní používání jazyka na obou stranách Železné opony (které by člověk mohl podle Orwella volně opsat slovy ‚All animals are equal, but some speak more equally‘). Vnímání vlastních

⁶ *Korespondence Friedricha Schillera a Wilhelma von Humboldta*. Svazek 1, Berlín (východ) 1962, Bd. 1:189-212.

⁷ Srovnej mimo jiné pokračování těchto myšlenek v oblasti výtvarného umění Waltera Benjamina: „Existuje jazyk sochařství, malířství a poezie. Tak jako jazyk poezie v řeči pojmenování lidí, i když ne jen ten, je tu také zastoupen. Rovněž je možné, že jazyk sochařství či malířství je do jisté míry založen na řeči věcí, že v nich existuje překlad řeči věcí do mnohem vyšší formy jazyka, ale přeci jenom zůstává ve stejné sféře. Jedná se tu o jazyky beze slov, neakustické, o jazyky materiálu; přitom je nutné myslet v jejich sdělení na společnou materiální jednotu věcí.“ Benjamin, Walter: z německého originálu, *Über Sprache überhaupt und über die Sprache des Menschen (O jazyce vůbec a o jazyce lidském)*, ze sbírky *Gesammelte Schriften*, Vol. II-1, Frankfurt nad Mohanem. 1991, str. 140-157; zde str. 156.

⁸ Tucholsky, Kurt: *Sprache ist eine Waffe (Jazyk je zbraň)*, Reinbek 1989. Tucholsky odkazuje na další důležitou okolnost: „Jazyk slouží jen z řídka k ukrývání myšlenek – neboť toto předpokládá, že každý mluvčí má myšlenky. Tak tomu nikoli není. Jazyk má spíše za úkol vyplnit prázdnotu, ukázat život; často existuje z vlastní vůle“ (1930).

⁹ Klemperer, Victor: *LTI. Notizbuch eines Philologen (Zápisník jednoho filologa)*. Berlín (východ) 1947 [Darmstadt 1966]. Srovnej Sternberger, Dolf; Storz, Gerhard; Süskind, Wilhelm Emanuel: *Aus dem Wörterbuch des Unmenschen (Ze slovníku necitelného člověka)*. Ullstein, Mnichov 1957. Fischer-Hupe, Kristine: *Victoria Klemperera LTI – Notizbuch eines Philologen. Ein Kommentar (Zápisník jednoho filologa. Komentář)*. Hildesheim 2001.

slabých stránek brutalizuje. Již často trpěl režim či jeho zástupce komplexem podřízenosti, který se pak změnil v jazykovou represivitu a v autoritativní jazyk (řčeno slovy Valdštejna, který ztratil naději: „Zlému duchu patří zem, ne dobrému“).

Jazyk může být ale také použit, aby vytvořil prostor svobodě, a tím tak umožnil vyspělost. Jak je to možné, to Vám milí kolegové a kolegyně tedy nepotřebuji vysvětlovat. My všichni jsme jak doufám mohli zažít již mnoho příkladů toho, jak vnitřní síla umožnila protějšku použití jazyka, který nám naopak umožnil svobodu. I když pokud vidím „jazyk jako povzbuzení“, který je k vidění podrobně pouze v učebních osnovách evangelického náboženského vyučování¹⁰, stejně jako ve školní pedagogice u Jürgena Fricka¹¹, tak přeci může jazyk platit všeobecně jako povzbuzení a zároveň jako základní koncept pedagogiky. Současně reflektuje hlavní úkol, nás vysokoškolských učitelů, v komunikaci se studenty a kolegy.

V rámci vědecko-politického kolokvia bychom se ovšem měli kriticky ptát sami sebe, jestli vůbec byla při přechodu našich zemí k demokracii uvnitř našich vlastních institucí dostatečně zprostředkována myšlenka podstaty jazyka demokracie. Mohla se vědecká politika právem spoléhat na schopnost studentů a vědců odporovat, když ani tehdy v roce 1990 ani dnes nepoukázali na nezbytnost přechodu od autoritativně ponižujícího k liberálně povzbuzujícímu tónu? Schillerova otázka „Náleží mi tento jazyk[?]“ se podle mých znalostí ještě nestala předmětem výzkumu středoevropských vědeckých systémů, obecně vzato na základě prvních rešerší není literatura o souvislosti jazyka a politické vyspělosti dosud k dispozici.¹²

V raném novověku byl nalezen určující obraz pro tento děj, jak z našich úst vychází zlo a jak je pro nás těžké jej zadržet. V Genesis 4 je řčeno: „⁶ I řekl Hospodin Kainovi: „Proč jsi tak vzplanul? A proč máš tak sinalou tvář? ⁷Což nepřijmu i tebe, budeš-li konat dobro? Nebudeš-li konat dobro, hřích se uvelebí ve dveřích a bude po tobě dychtit; ty však máš nad ním vládnout!“ Ve farním kostele sv. Michala ve městě Zell se nachází jedno spíše vzácné znázornění „dveří“ našich úst jako místa artikulace jazyka: ďábel vloží ruku svou do úst Kainových a zlo tak vystoupí.

---

¹⁰ Srovnej Dieterich, Veit-Jakobus: Osnova pro vyučování náboženství v Německu (1870-2000): Předmět a konstrukce evangelického vyučování náboženství v nábožensky pedagogickém diskurzu a v úředních předlohách. Gottinky 2007, 522.

¹¹ Frick, Jürg: *Die Kraft der Ermutigung (Síla povzbuzení)*, Bern, 2007

¹² Podobné platí i pro „Language as Encouragement“ v oblasti anglosaské jazykové filozofie.- V německé jazykové oblasti jsou výjimkou Grunenber, Antonia ; Meints; Waltraud; Kaiker; Gerhart: *Raum der Freiheit: Reflexionen über Idee und Wirklichkeit (Prostor svobody: Reflexe o myšlence a skutečnosti)*; Bielfeld 2009: „Jazyk chápán jako schopnost nalezení jazyka – *Akt der Mündigkeit (Akt vyspělosti)* – který se při reprodukci poskytovaných elementů nevyčerpá.“

Anonymní mistr 15. století: Ďábel vloží ruku svou do úst Kainových. Freska na kostelním oblouku kostela svatého Michala v Zell, Ebenhausen-Schäftlarn u Mnichova.

Svět těsný jest, však mozek prostorný

Dovolte mi skončit poznámkou, že skutečná autorita nemá zapotřebí autoritativního chování. V Norimberku jsem měl příležitost zažít Tadeusze Kantora (1915 – 1990) při zkouškách a představení *Wielopole, Wielopole* (první uvedení 1980)¹³. Zcela jako u Schillera byl ten vlastně jen trojrozměrný prostor obsazen dvakrát. Jednou herci, kteří to představení předváděli a kteří přenesli diváky do jiné historické reality. Poté ale také režisérem, který jako člověk dnešní doby mentálně prostupoval skrze své herce, aniž by s nimi sdílel místo a čas svého představení. Zcela bez jazykové komunikace poskytl Kantor svým hercům svobodu hrát – a jakou svobodu!

http://www.culture.pl/web/english/resources-visual-arts-full-page/-/eo_event_asset_publisher/eAN5/content/tadeusz-kantor#

¹³ Srovnej Kantor, Tadeusz: *Wielopole, Wielopole*, Wydawnictwo Literackie, Kraków - Wrocław 1984. Institut pro moderní výtvarné umění v Norimberku (vydavatel): *Tadeusz Kantor – Theater des Todes, Die tote Klasse (Divadlo smrti, Mrtvá třída), Wielopole - Wielopole*, foto: Günther K. Kühnel. Zirndorf 1983.